

Стопански
факултет

Социално- икономическа анализи

Книга 2/2021 (20)

DOI: 10.54664/ZOWB3815

Силвия Господинова*

ВЛИЯНИЕ НА КОВИД КРИЗАТА ВЪРХУ ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТТА НА ТРУДА В БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИКА

Silvia Gospodinova

INFLUENCE OF THE COVID-19 CRISIS ON LABOUR PRODUCTIVITY IN THE BULGARIAN ECONOMY

Abstract: Labour productivity is one of the best characteristics of labour efficiency for any economy, including the Bulgarian one. This publication analyzes the impact of the COVID crisis on this indicator in Bulgarian conditions and compares it with that of the previous economic crisis of 2008 on the same indicator.

Keywords: labour productivity; gross value added; COVID crisis.

Въведение

Производителността на труда е една от добрите характеристики за ефективността на работната сила за всяка икономика, включително и за българската. Целта на тази разработка е да анализира тенденциите в развитието на производителността на труда в България и да отчете влиянието на ковид пандемията върху нея. С оглед реализирането на поставената цел са формулирани и следните задачи:

- 1) Да се анализира развитието на производителността на труда в България за посочения период;
- 2) Да се направят сравнения за стойностите на този показател по време на двете кризи – тази от 2008 и сегашната ковид криза – и се отчете коя от тях е имала по-голям ефект върху производителността на труда и заетостта в страната.

При изследването на тенденциите в производителността на труда са диференцирани два времеви периода: 1) от 2000 до 2008 г., използвайки годишни показатели и отчитайки резултатите преди първата криза; и 2) от 2008 до 2020 г., като се отчитат показателите по време и след Световната икономическа криза и се правят сравнения на резултатите от нея и последващата ковид криза.

Практическата стойност на изследването се обуславя от идентифицирането на различията и спецификите при двете кризи, което ще позволи упражняването на регулативно въздействие върху производителността на труда и предприемането на адекватни мерки и политики във връзка с нейното увеличаване.

* Силвия Господинова – главен асистент, доктор, Икономически университет – Варна,
e-mail: s_gospodinova@ue-varna.bg

Динамика на производителността на труда в България в периода 2000–2020 година

Повишаването на производителността на труда е изключително актуален и значим проблем за българската икономика, а и не само за нея, решаването на който налага задълбочено изследване на динамиката на този показател.

Таблица 1. Брутна добавена стойност на един зает и на отработен човекочас за България в периода 2000–2020 г.

Години	БДС на един зает по постоянни цени	БДС на отработен човекочас по постоянни цени ¹
2000	12590.8	7.7
2001	13227.4	8.0
2002	14172.0	8.6
2003	14368.6	8.8
2004	14879.4	8.9
2005	15353.3	9.3
2006	15931.7	9.6
2007	16786.0	10.2
2008	17328.2	10.2
2009	17441.3	10.6
2010	18306.5	11.1
2011	19247.7	11.7
2012	19612.7	11.9
2013	19693.4	12.0
2014	20054.5	12.2
2015	20651.9	12.6
2016	21158.5	12.9
2017	21625.2	13.2
2018	22329.8	13.6
2019	23051.7	14.0
2020	22587.9	14.1

Източник: изчисления на автора на база на данни от НСИ

За насърчаване на положителното развитие на производителността на труда се изисква познаването на спецификите в дейностите на всеки сектор, тъй като това би позволило разработването на по-прецизни мерки и политики за нейното увеличаване.

Резултатите показват, че брутната добавена стойност на един зает по съпоставими цени в България непрекъснато нараства през целия разглеждан период, с изключение на последната година. Идентична е ситуацията и при другия показател „Брутна добавена стойност на отработен човекочас“.

Интересно е да се проследи на какво се дължи увеличаването на производителността на труда през тези години – дали на по-значими промени в брутната добавена стойност, или надделява ролята на трудовия фактор при нейното нарастване.

¹ По цени от 2015 година.

Таблица 2. Абсолютно и относително изменение на показателите „заети лица“, „брутна добавена стойност“ и „производителност на труда“ в българската икономика през разглеждания период

Години	Заети лица	БДС	ПТ	Изменение спрямо предходната година					
				Абсолютно			Относително		
				БДС	Заети лица	ПТ	БДС	Заети лица	ПТ
2000	3239.2	45518	14.05	-	-	-	-	-	-
2001	3214.7	47266	14.70	1748	-24.5	0.65	3.84	-0.76	4.63
2002	3222.1	50905	15.80	3639	7.4	1.10	7.70	0.23	7.45
2003	3317.4	52926	15.95	2021	95.3	0.16	3.97	2.96	0.98
2004	3403.4	55514	16.31	2588	86	0.36	4.89	2.59	2.24
2005	3495.3	59204	16.94	3690	91.9	0.63	6.65	2.70	3.84
2006	3612.0	63367	17.54	4163	116.7	0.61	7.03	3.34	3.57
2007	3726.7	67491	18.11	4124	114.7	0.57	6.51	3.18	3.23
2008	3814.6	71646	18.78	4155	87.9	0.67	6.16	2.36	3.71
2009	3749.3	70966	18.93	-680	-65.3	0.15	-0.95	-1.71	0.78
2010	3603.9	71531	19.85	565	-145.4	0.92	0.80	-3.88	4.86
2011	3524.6	73396	20.82	1865	-79.3	0.98	2.61	-2.20	4.92
2012	3436.4	73092	21.27	-304	-88.2	0.45	-0.41	-2.50	2.14
2013	3421.6	72954	21.32	-138	-14.8	0.05	-0.19	-0.43	0.24
2014	3434.2	74543	21.71	1589	12.6	0.38	2.18	0.37	1.80
2015	3446.2	77125	22.38	2582	12	0.67	3.46	0.35	3.10
2016	3463.3	79848	23.06	2723	17.1	0.68	3.53	0.50	3.02
2017	3525.4	83169	23.59	3321	62.1	0.54	4.16	1.79	2.32
2018	3521.6	86059	24.44	2890	-3.8	0.85	3.47	-0.11	3.59
2019	3533.6	88864	25.15	2805	12	0.71	3.26	0.34	2.91
2020	3451.7	85070	24.65	-3794	-81.9	-0.50	-4.27	-2.32	-1.99

Източник: изчисления на автора на база на данни от НСИ

Влошаването на икономическата ситуация засяга значително заетостта, като през следващите години броят на заетите в страната все още не е достигнал нивото си от периода преди кризата от 2008 г. Ръстът на брутната добавена стойност е непрекъснат и сравнително линеен, докато броят на заетите в определени периоди от време е подложен на циклични колебания и неговата тенденция е параболична.

През 2008 тенденциите при заетите лица стават нови, отрицателни и се преобръщат още повече през 2009 г. Тези промени са повлияли и на производителността на труда. Както и при БДС, производителността също непрекъснато нараства дори до 2019 г. Това нарастване обаче не е толкова съществено, а освен това се започва и от ниски стойности в началната година, така че като цяло производителността на труда не достига значителни размери и е далеч от средната за ЕС. Нуждата от нарастване на производителността се определя не само от стремежа към икономически растеж, но и от необходимостта постепенно да се доближи до средното за ЕС равнище.

Засага производителността на труда в България е една от най-ниските в Европейския съюз. В резултат на положителния ѝ растеж нивото на производителност на труда в страната се е увеличило от 35,5% от средната за ЕС-27 през 2000 до 53,5% през 2007 г. През 2008 г. тя е намаляла до 51,1%, въпреки че производителността на труда през 2008 г. в ЕС също е намаляла. В Литва за същия период тя е 61,4%, а в Естония – 64,6% от средната за ЕС-27.

Производителността на труда може да нараства, но не може да бъде увеличавана до безкрайност. Това се доказва от примера на икономически най-напредналите страни от ЕС. За разлика от България, където производителността на труда в периода 2000–2007 г. непрекъснато нараства², в страните от ЕС с висока производителност (доста над средната за ЕС-27) тя е подложена на

² Но започва от ниско равнище и затова има възможност за толкова продължително, макар и не толкова голямо, увеличение.

циклични колебания през същия период и не показва определена тенденция на развитие. Това важи особено за Австрия, Дания, Ирландия, Италия, Великобритания, Нидерландия, Испания, Германия и Швеция.

Производителността в най-напредналите страни от ЕС през 21. век първоначално е стабилна, но икономическата рецесия през 2008 г. повлия върху нея и доведе до нейното влошаване в някои от тези страни, като Ирландия например. Тъй като икономическата ситуация се влоши, поради спада в търсенето, както и при добавената стойност, производителността на труда там през 2009–2010 г. първоначално е в застои и по-нататък продължава да намалява.

В икономическото развитие на България се наблюдава траен спад на дела на преработващата промишленост, който продължи и след 2008 г. През последните 20 години националната икономика претърпя структурни промени, като през 90-те години на 20. век тя все още до голяма степен се основаваше на промишленото производство, а по-късно постепенно доминиращи станаха търговската дейност и дейностите с недвижими имоти.

Относително стабилна позиция през анализирания период има дейностите *транспорт и съобщения* – делът им също намалява, но не толкова в голяма степен, колкото е за преработващата промишленост. Строителството стана една от важните за нашето стопанство икономически дейности. Всичко това е по-скоро негативно, отколкото положително. От една страна, с нарастване благосъстоянието на населението обективно нараства ролята на търговията и услугите в националната икономика, а от друга, промишлените продукти имат повече възможности за износ, отколкото услугите, така че развитието на този сектор играе важна роля за цялостното икономическо развитие на страната. Търговията и услугите са по-отзивчиви към потреблението на населението, а икономическата криза от 2008 г. до голяма степен се дължи на прекомерните темпове на растеж на потреблението в сферата на финансовите пазари и пазара на недвижими имоти и относително (но не и абсолютно) пренебрегване на индустрията.

Производителността на труда нараства във всички икономически сектори, а в дейности като индустрията, търговията и транспорта тя е определящ фактор за растежа на добавената стойност. Въпреки това през 2008 г. значимостта на производителността на труда в растежа на БВП, сравнена с 2007 г., намаля с нарастване броя на заетите. Броят на заетите през този период се е увеличил във всички икономически дейности, с изключение на индустрията и строителството. Спадът в индустрията бе компенсирал от относително високия растеж на производителността на труда, но не беше достатъчно да се запази индустрията като доминираща икономическа дейност. Статистиката за 2009 г. показва, че кризата в заетостта на индустрията се влошава още повече – темпът на намаляване на заетостта през годините след кризата може да се сравни само със строителството.

За другите икономически дейности заетостта, въпреки че често е обект на сезонни или циклични колебания във времето, като цяло се е увеличила. Очевидният спад се дължи единствено на кризата в националната икономика, но темпът на спад зависи и от спецификата на различните видове дейности. Заетостта през 2000–2008 г. е основният фактор за увеличението на добавената стойност. Трябва да се отбележи, че особено в периода 2005–2007 г., т.е. при относително високо ниво на благосъстояние на населението, броят на дейностите, в които икономическият растеж се постига най-вече чрез по-висока заетост, отколкото нарастването на производителността на труда, се увеличава. Това е и една от предпоставките за влошаване на икономическата ситуация. Така например през 2007 г. продължават да нарастват обемите на строителството и производството особено по отношение на заетостта, което позволява този вид дейност да се разглежда като перспективна и търсена на пазара на труда. С намаляване платежоспособността на населението темповете на строителство също се свиха, а броят на заетите в строителството след 2008 г. постепенно намалява и до 2018 г. не достига нивата от преди кризата. Заетостта през 2011 г. намалява и при недвижимите имоти, финансовото посредничество и хотелиерството и ресторантьорството, но с по-умерени темпове, отколкото в строителството и индустрията.

Нивото на производителността на труда варира значително между различните икономически дейности. През 2000 г. тя е доста над средната за страната за недвижими имоти и финансово посредничество, но и за двете дейности тя е нестабилна особено във финансовото посредничество. Това отчасти се обяснява с колебанията в броя на заетите – добавената стойност във финансовото посредничество непрекъснато се увеличава от 2000 г. насам, но заетостта е по-колеблива на годишна база. При сделките с недвижими имоти от 2007 до 2011 г. производителността бележи спад. Причините за това са непрекъснатото увеличаване на заетостта в сектора, а също и спадът в стойността на сделките на пазара на недвижими имоти, както и спадът в цените и търсенето на други видове търговски услуги, добавени към тази дейност. В строителството тя нараства с умерени темпове, но постоянно и стабилно.

Производителността на труда също е над средното ниво и в създаването и разпространението на информация и творчески продукти, а в търговията през целия период остава под средната за страната и е много подобна на производителността на труда в дейността „професионални дейности и научни изследвания, административни и спомагателни дейности“. От 2010 г. насам търговията отчита повишаване на производителността на труда, което предполага увеличаване на благосъстоянието и потреблението в страната. Хотелиерският и ресторантьорският бизнес, от друга страна, имат известна прилика с транспортния сектор – тези услуги бяха и ще бъдат търсени, само че с по-бавни темпове, по-склонни са към циклични и сезонни колебания и са по-малко ефективни. При изчисляването на производителността на труда в периода след 2007 до 2009 г., т.е. когато българската икономика достига най-високата си точка и постепенно навлиза в кризисна ситуация, може да се заключи, че производителността в повечето сектори е подложена на циклични колебания и има тенденцията да намалява. Колебанията в повечето от тях са характерни и за двата компонента на производителността – заетост и добавена стойност.

След кризата заетостта в строителството е спаднала до такава степен, че производителността му започва да се увеличава въпреки спада в добавената стойност. В други сектори пък броят на заетите все още не е на оптимално ниво, за да се отчете растеж. В селското стопанство може да се каже, че броят на заетите постоянно намалява от 2008 г. насам. Заетостта също спада в държавното управление, в образованието и здравеопазването, но по-слабо. Фактори като демографската ситуация в страната и сезонността също водят до неравномерни тенденции в заетостта наред с ниската рентабилност на тези дейности. Демографската ситуация отчасти засяга търсенето на работа в образованието и здравеопазването. В същото време може да се отбележи, че добавената стойност в почти всички тези дейности през разглеждания период се е увеличила, като има известни колебания само в периода на кризата през 2008–2009 г. Това означава, че всяко намаляване на броя на заетите се компенсира от по-високия растеж на производителността.

Таблица 3. Изменение на производителността на труда
в абсолютна сума спрямо предходната година

Години	Селско, горско и рибно стопанство	Професионални дейности и научни изследвания; административни и спомагателни дейности	Държавно управление, образование, хуманно здравеопазване и социална работа	Култура, спорт и развлечения, ремонт на домакински вещи и други дейности	Общо
2008	1443.6	-3848.1	1102.9	5472.6	671.9
2009	-563.3	664.9	380.8	354.5	145.8
2010	-501.1	-1001.2	1545.1	-3758.8	920.5
2011	482.4	308.4	-170.3	3078.6	975.8
2012	-316.6	-932.6	312.2	-971.3	445.8
2013	124.4	-266.5	-1137.1	404.2	51.8
2014	300.0	782.1	754.5	252.0	384.8
2015	-320.5	1858.4	564.7	1081.9	673.2

2016	653.8	-575.8	-611.7	-947.3	675.5
2017	149.3	138.1	1165.4	-45.9	536.5
2018	274.8	1854.9	467.3	167.5	845.7
2019	588.4	2281.5	-345.6	126.1	711.1
2020	-370.7	-1591.6	981.7	-2814	-503.1

Източник: изчисления на автора

При тези икономически дейности увеличаването на добавената стойност през анализирания период се дължи главно на повишаването на производителността на труда. Самият обем на производителността обаче е в повечето случаи под средното ниво за страната. Предвид спецификата им и условността на производителността това е разбираемо. Тенденцията на този показател се влияе не само от повишаване ефективността на заетостта, но и от променливия брой на заетите, за разлика от постоянно нарастващата добавена стойност. Освен това тенденцията на нарастване в случая е по-параболична от силно линейната, която е валидна общо за цялата икономика.

Статистическите данни показват, че производителността на труда намалява отново през периода 2007–2009 г. По аналогия може да се каже, че в края на кризата производителността на общинските, социалните и др. услуги и дейности се подобрява, достигайки нови по-високи стойности. В секторите „образование“, „здравеопазване“ и „публична администрация“ тя е подложена на резки промени. В областта на образованието и здравеопазването промените са ритмични, но производителността на труда през 2007–2008 г. като цяло там е намаляла.

Производителността по време на кризисната 2008 г. се е увеличила в селското стопанство и рибарството, тъй като там се наблюдава сравнително слабо намаляване на броя на заетите, но има увеличаване на добавената стойност.

Производителността на труда в България между 2000 и 2018 г. нараства в почти всички икономически дейности, но за индустрията, търговията, финансовото посредничество и транспорта, определящ фактор за това е растежът на добавената стойност, докато в строителството, операции с недвижими имоти, хотелиерството и ресторантьорството основният фактор за увеличената производителност на труда е намаляването на заетостта. Нивото на производителност варира значително между различните видове икономически дейности. То е доста над средното за страната в областта на недвижимите имоти и финансовото посредничество, като и в двата случая е високо, но нестабилно, като след 2018 г. се отчита и намаление.

Най-важните предпоставки за възстановяване на растежа на производителността на труда са увеличаването на добавената стойност в икономическите дейности и подобряването на качеството на работната сила. Това много зависи не само от възможностите на субектите, но и от държавната подкрепа. Държавата следва да насърчава бизнеса като цяло и да обърне специално внимание на индустриалното развитие, тъй като то е предпоставка за увеличаване на експортния потенциал на страната и за развитието на балансирана икономика.

Ефекти на ковид кризата върху производителността на труда

В икономиките периодично има забавяне на икономическата активност, което води до кризи, неизменна част от икономическото развитие. Ковид кризата обаче се различава от обичайните спадове на икономическата активност, тъй като причините за нея са различни. Първо, тя не е резултат от вътрешни дисбаланси, а е предизвикана от външни за икономиката фактори. Второ, засяга едновременно и дълбоко както предлагането, така и търсенето на стоки и услуги. В резултат на всичко това се стига и до икономическа криза, забавяне на икономическия растеж и редица ефекти върху основни макроикономически показатели. Засегнати по един или друг начин са всички слоеве на обществото, това се отразява пряко на реалния и финансовия сектор и се променя цялостната макроикономическа обстановка, в която функционира и българската икономика.

Пандемията повдигна множество въпроси за ефектите, които има тя и върху производителността. Наложените ограничителни мерки се отразиха на всички икономически сектори както на

заетите лица в тях, така и на оборотите (в частност на добавената стойност, генерирана от всеки един от тях). В туристическия сектор преди кризата (към 2019 г.) са заети около 183 000 души, или 5,6% от всички заети. Затварянето обаче на голяма част от обектите доведе до тяхното намаляване и към 2020 г. те са вече под 146 000 души, или 4,7% от всички заети. Друг сектор, засегнат от наложените ограничения, е транспортният. Там поради самоизолацията, ограниченията при пътуване и т.н. изменението на заетите лица в абсолютен брой е около 8000 души, а като относителен дял промяната е 1%. При брутната добавена стойност ефектът е още по-голям за тази икономическа дейност. Намаляването или спирането изцяло на дейността на фирми от тези дейности води до вторични ефекти върху свързаните с тях доставчици и така кризата се разпростира върху много по-голям кръг икономически дейности. В следващата таблица за сравнение са изведени данните и за предходната криза от 2008 г.

Таблица 4. Брутна добавена стойност в периода 2007–2020 г. за икономическата дейност „Търговия, транспорт, хотелиерство и ресторантьорство“

Показатели	2007	2008	2009	2018	2019	2020
БДС по текущи цени	11413	12532	12821	22014	24363	19514
Относителен дял на БДС за тази дейност към общата за страната	21.20	20.47	20.18	23.14	23.57	19.01
Относителен дял на заетите лица	23.24	23.36	24.34	25.59	25.73	24.62
Относителна производителност на труда	91.22	87.63	82.91	90.43	91.61	77.21

Източник: изчисления на автора на база на данни от НСИ

Емпирично³ вече е доказан по-сериозният ефект от пандемията върху определени дейности част от сектора на услугите, като туризъм, хотелиерски и ресторантьорски бизнес, в които наложените ограничения бяха по-осезаеми.

В сферата на индустрията ефектът от ковид пандемията не е така осезаем, тъй като поръчките най-вероятно са направени в предишния период и сега само се изпълняват и съответно не се отчита значителен спад на добавените стойности. Там, ако има намаление, то ще дойде със закъснение през следващия период и засега не може да бъде отчетено.

Таблица 5. БДС в периода 2007–2020 г. за индустрията и строителството

БДС по текущи цени	2007	2008	2009	2018	2019	2020
Строителство	4264	5495	6078	3974	4619	4997
Индустрия (с изключ. на строителството)	12389	12691	13294	20549	21274	22247
Общо за страната	53845	61228	63521	95120	103383	102649
Дял на строителството	7.92	8.97	9.57	4.18	4.47	4.87
Дял на индустрията	23.01	20.73	20.93	21.60	20.58	21.67
Относителна ПТ в строителството	6.74	7.80	7.40	5.24	5.54	5.57
Относителна ПТ в индустрията	22.42	22.33	20.48	20.23	19.99	19.59

Източник: изчисления на автора на база на данни от НСИ

Настоящата криза, предизвикана от пандемията, е коренно различна от кризата през 2008 г., тъй като тогава проблемите започнаха от финансовия сектор и се пренесоха върху реалния, докато сега посоката е противоположна – от реалния към финансовия сектор. Повод за всички предходни

³ Joo, H., B. Maskery, A. Berro, L. Rotz, Y-K. Lee, and C. Brown. 2019. Economic Impact of the 2015 MERS Outbreak on the Republic of Korea's Tourism-Related Industries. *Health Security* 17 (2), 2019, 100–108.

икономически кризи е неравновесието в самата икономическа структура, докато началото на тази криза е предизвикано от биологична заплаха за обществената структура, която няма как да не се отрази и на икономическите резултати поради наложените мерки и ограничения. Тази съществена разлика изисква при анализиране и съпоставяне на причините и ефектите от тази и предходната криза всичко да се вземе под внимание и да се отчете и във връзка с мерките и политиките, които ще се предприемат през следващия период за излизане и възстановяване от тази кризисна ситуация.

Има различни аспекти, от които се разглежда въздействието на пандемичната обстановка върху икономическото развитие. От една страна, се проследява спадът в икономиките от т.нар. шок на предлагането⁴ – затварянето на определени производства и връзките между тях, което води до спад на заетостта и на добавената стойност в икономиката общо и по сектори.

Другият аспект на анализа е каква част от икономическия спад е резултат от шока на търсенето⁵, т.е. намаляване на крайното потребление в редица сектори, което отново води до намаляване на добавената стойност създадена в тях. В настоящото изследване акцентът е най-вече върху първия аспект, тъй като се смята, че шоките на предлагането имат по-дългосрочни последици в сравнение с промените в търсенето.

Кризата, предизвикана от корона вируса, влияе от страна на предлагането върху производителността на труда по следните начини:

- Нарушава глобалните вериги на стойността;
- Нарушава се функционирането на пазара на труда, работниците имат затруднения да стигнат до работните си места или ги губят, невъзможност за работа в непосредствена близост помежду си, както и директно се намалява предлагането на работна ръка, поради високата смъртност; стига се до загуба на умения, ковид вирусът оказва влияние и на резултатите от образованието и здравеопазването, както и води до неправилно разпределение на капитала⁶;
- Засилва се несигурността за инвестиране, намалява активността на икономическите субекти, респективно и рентабилността. Тази несигурност може да доведе до неефективно разпределение на инвестициите, а оттам – и до неинвестиране в належащи иновации.

Многото икономически фактори и последици от ковид кризата и неизвестността около нейната продължителност водят до непредсказуемост за точните макроикономически ефекти върху стопанството. Ефектът например върху производството и производителността не е еднозначен, тъй като зависи до голяма степен и от възстановяването на основните търговски партньори на страната. Една част от дейностите, свързани с обслужване на проблеми във връзка с корона вируса, са в разцвет (фармация, куриерски услуги, производство на защитни облекла, храна за дома и т.н.), други – като информационните технологии и образованието – бързо успяват да се адаптират, но много други дейности отчитат значителен спад както в своите обороти, така и при заетите в тях лица. Трудно обаче всички тези дейности, които не са значително засегнати от ковид кризата или отчитат увеличен обем, ще могат да станат двигател на икономическия растеж и да компенсират спада в такива дейности от сектора на услугите като търговия, транспорт и туризъм.

Сумарният ефект от свиването на производството и потреблението в резултат на ковид вируса се отрази и на постъпленията в бюджета. Рисковете при развитието на корона кризата могат да се проявят както по отношение на нейната продължителност, така и по отношение на дълбочината

⁴ Barrot, J.-N., Grassi, B. & Sauvagnat, J. Sectoral effects of social distancing. *Covid Economics*, Volume 3, 2020, p. 85–102; Beland, L.-P., Wright, T. & Brodeur, A. The Short-Term Economic Consequences of COVID-19: Exposure to Disease, Remote Work and Government response. *IZA DISCUSSION PAPER SERIES*, Issue DP, No. 13159, 2020, p. 1–90; Fana, M., Pérez, S. T. & Fernández Macías, E. Employment impact of Covid 19 crisis: from short term effects to long terms prospects. *Journal of Industrial and Business Economics*, Volume 47, 2020, p. 391–410.

⁵ Andersen, A. L., Hansen, E. T., Johannesen, N. & Sheridan, A. Pandemic, shutdown and consumer spending: lessons from Scandinavian responses to COVID-19, arxiv.org/pdf/2005.04630.pdf

⁶ Hallegatte, S., and A. Vogt-Schilb. “Are Losses from Natural Disasters More than Just Asset Losses?” *Advances in Spatial and Economic Modeling of Disaster Impacts*, edited by Y. Okuyama and R. Adam, Basel: Springer Nature Switzerland AG, 2019, 15–42.

в спадовете на основни макроикономически показатели като брутната добавена стойност, създадена от отделните икономически сектори, доходите на домакинствата и заетостта. В условията на по-ниски доходи за една част от домакинствата и намалени приходи на бизнеса допълнителен риск за икономиката е увеличаването дела на сивата икономика, което допълнително ще доведе до намаляване на бюджетните приходи. Удължаването на извънредното положение и затягането на мерките допълнително задълбочават кризата в някои дейности, а също и забавят възстановяването на икономиката.

Последиците в макроикономически план, измерени чрез основните показатели, се променят динамично. Докато кризата от 2008–2009 г. промени линията на модела и факторите за растеж в българската икономика, то кризата, предизвикана от пандемията на COVID-19, прекъсна следващите последователни години на растеж след тази криза и икономическите последици от нея засега са доста по-слаби от първоначалните прогнози. При първата криза кредитната експанзия, интересът към строителството и покупката на имоти доведоха до значими чуждестранни инвестиции у нас, които дадоха начален тласък на постоянния икономически растеж през следващите години между 2010 и 2019, но този растеж е резултат от други фактори, основно от износа на стоки и услуги. При сегашната ковид криза шокът в индустрията и в част от сектора на услугите бе бърз и рязък, но същевременно краткотраен, и още в средата на 2020 г. започна възстановяването от този шок. Някои от дейностите в индустрията успяха да достигнат предкризисните си равнища, а редица процеси не са засегнати толкова дълбоко от кризата.

Успешното развитие на българската икономика отгук нататък ще продължава да зависи от способността ѝ да увеличава производителността чрез технологично обновление и инвестиции при все по-голяма конкуренция и отворен трудов пазар, който е голямо предизвикателство пред задържането на квалифицираната работна сила у нас. Все още продължава пандемичната обстановка и следва да се отчете как затварянето на икономиката се отрази на растежа и заетостта, тъй като оттам ще произтече и какви политики за възстановяване след пандемията да се наложат и да се прецени как да се подготвим за следващи подобни извънредни ситуации. В много страни са направени изследвания, за да се установи ефектът от пандемията върху заетостта и икономическото развитие, изводи има и в докладите на редица международни организации, които също целят да подпомогнат икономиките при повторни аналогични ситуации.

В едно от изследванията за ефектите от пандемията върху страните се заключава, че икономически ефекти от нея се наблюдават независимо дали има пълно затваряне, или не в страната⁷. В редица страни от ЕС, включително и България, интересен феномен е, че противодействието на спада идва не откъде да е, а от строителния сектор, в който хората са заети присъствено.

Пандемията от COVID-19 ще има по-значимо въздействие върху производителността на труда в сравнение с кризата от 2008 г. поради следните причини:

- Още *по-глобалния ѝ обхват* в сравнение с предходната криза. Много повече държави са засегнати от нея и голямата интеграция на световната икономика засилва неблагоприятното ѝ въздействие;
- Изискването за *социална дистанция*: някои икономически дейности е невъзможно да бъдат упражнявани или значително намалява техният обем при тези условия. Например в хотелиерството и ресторантьорството тези периоди на затваряне водят до амортизиране на оборудването и обзавеждането, неизползване на капацитета и оттам до намаляване на производителността на тези дейности. Според някои изследвания в резултат на това натискът на пандемията върху реалната производителност и възвръщаемост може да бъде особено устойчив⁸;
- *Намаляването на заетостта*, понижаване качеството на образователния процес и загубата на доходите на една част от населението водят до снижаване качеството на човешкия

⁷ Andersen, A. L., Hansen, E. T., Johannesen, N. & Sheridan, A. (2020). Pandemic, shutdown and consumer spending: lessons from Scandinavian responses to COVID-19, arxiv.org/pdf/2005.04630.pdf

⁸ Jordà, Ò., S. R. Singh, and A. M. Taylor. “Longer-run Economic Consequences of Pandemics.” NBER Working Paper 26934, National Bureau of Economic Research, 2020, Cambridge, MA.

капитал, а оттам – и на производителността, включително и след премахване на ограниченията⁹;

- *Допълнително се увеличава финансовият риск*, тъй като една част от домакинствата и бизнеса фалира, а държавата е необходимо да пренареди приоритетите си. Поради това и финансовите мерки допълнително ще следва да се затегнат¹⁰.

Заклучение

Кризата, предизвикана от COVID-19, се отразява неблагоприятно върху инвестициите и работната сила, а оттам – неминуемо и върху производителността на труда в България. Предвид глобалния си характер ковид пандемията води и до значително отслабване на световните вериги на стойността, което допълнително вреди на производителността. Непосредственият фокус на политиката е да се преодолее здравната криза, но следва да се предприемат и мерки за възстановяване растежа на производителността на труда след затихване на здравната криза. Още преди появата на COVID-19 имаше притеснения относно перспективите за дългосрочен растеж на производителността на труда в развиващите се икономики и постигането на целите за развитие особено във връзка с намаляване на бедността.

От ковид пандемията и социалното дистанциране могат да произтекат и положителни ефекти върху производителността на труда, които донякъде да смекчат негативите. Например насърчаване на инвестиции в по-ефективни бизнес практики, включително роботизиране и други цифрови технологии на база изкуствен интелект.

След справяне с непосредствената здравна криза следва в икономиката да се изведат като приоритет необходимите реформи с цел повишаване на производителността. Те следва да включват улесняване на инвестициите във физически и човешки капитал, както и в научноизследователска и развойна дейност; насърчаване към преразпределение на ресурсите към по-продуктивни и експортно ориентирани дейности; улесняване внедряването на иновации и технологии, както и насърчаване на благоприятни за растежа макроикономическа и институционална среда. В допълнение към всичко това трябва да се повишат на качеството и ефективността на управление, да се осигури по-голяма гъвкавост на пазара на труда, както и да се подобри бизнес климатът, с което да се насърчи по-бързото възстановяване от тази криза.

В крайна сметка пандемията има неблагоприятни ефекти както в краткосрочен, така и в дългосрочен план. Именно в дългосрочен аспект ще могат да се отчетат ефектите върху производителността на труда, особено ако се стигне и до финансови кризи или покачване цените на петрола и горивата, каквато тенденция напоследък се забелязва. Така пандемията и съпътстващите я кризи ще удължат и задълбочат негативните ефекти върху растежа и производителността на труда в дългосрочна перспектива. Голямата тежест на пандемията и икономическият спад може да породят допълнителния ефект на „хистерезиса“¹¹, което още повече ще забави потенциалния ръст на производството.

Пандемията може да доведе и до промяна на самата структура на икономиката, изградена през последните десетилетия у нас, тъй като има продължителен ефект върху глобалните вериги на стойността, световната търговия, финансовите потоци и глобалното сътрудничество. Затова в отговор на пандемията и ефектите от нея върху икономиката следва да има адекватни политики за

⁹ World Bank 2020. The COVID-19 Pandemic: Shocks to Education and Policy Responses. Washington, DC: World Bank.

¹⁰ Ludvigson, S. C., S. Ma, and S. Ng. “Covid19 and the Macroeconomic Effects of Costly Disasters.” 178 CHAPTER 3 GLOBAL ECONOMIC PROSPECTS | JUNE 2020 NBER Working Paper 26987, National Bureau of Economic Research, 2020, Cambridge, MA.

¹¹ Особеност при функционирането на трудовия пазар, изразяваща се в това, че след като веднъж безработицата се е повишила значително и за продължително време, тя не се връща след това към предишното си равнище, а остава по-висока. Причината е, че високата и продължителна безработица води до загуба на умения и квалификация и оставя безработните демотивирани и с по-малки възможности да получат нови работни места.

намаляване на последиците както от здравната криза, така и от краткосрочните икономически загуби. Този отговор следва да дойде от страна на фискалната политика във връзка с поддържането на здравната система и от редица мерки за подпомагане на фирмите и домакинствата.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Andersen, A. L., Hansen, E. T., Johannesen, N., & Sheridan, A.** Pandemic, Shutdown and Consumer Spending: Lessons from Scandinavian Responses to COVID-19, 2020, arxiv.org/pdf/2005.04630.pdf
2. **Barrot, J.-N., Grassi, B., & Sauvagnat, J.** Sectoral Effects of Social Distancing. *Covid Economics*, 2020, 3, pp. 85–102.
3. **Beland, L.-P., Wright, T., & Brodeur, A.** The Short-Term Economic Consequences of COVID-19: Exposure to Disease, Remote Work and Government Response. *IZA Discussion Paper Series*, 2020, Issue DP No. 13159, pp. 1–90.
4. **Fana, M., Pérez, S. T., & Fernández Macías, E.** Employment Impact of the COVID-19 Crisis: From Short-Term Effects to Long-Term Prospects. *Journal of Industrial and Business Economics*, 2020, 47, pp. 391–410.
5. **Hallegatte, S., & Vogt-Schilb, A.** Are Losses from Natural Disasters More Than Just Asset Losses? In: Okuyama, Y., & Adam, R. (eds.). *Advances in Spatial and Economic Modeling of Disaster Impacts*, 2019, pp. 15–42. Basel: Springer Nature Switzerland AG.
6. **Gomez-Salvador, R., Musso, A., Stocker, M., & Turunen, J.** Labour Productivity Developments in the Euro Area. *Occasional Paper Series*, 2006, 53.
7. **Joo, H., Maskery, B., Berro, A., Rotz, L., Lee, Y.-K., & Brown, C.** Economic Impact of the 2015 MERS Outbreak on the Republic of Korea's Tourism-Related Industries. *Health Security*, 2019, 17(2), pp. 100–108.
8. **Jordà, Ò., Singh, S. R., & Taylor, A. M.** Longer-Run Economic Consequences of Pandemics. NBER Working Paper 26934. National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA, 2020.
9. **Ludvigson, S. C., Ma, S., & Ng, S.** COVID-19 and the Macroeconomic Effects of Costly Disasters. 178 CHAPTER 3 GLOBAL ECONOMIC PROSPECTS | JUNE 2020, NBER Working Paper 26987. National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA.
10. **Van Ark, B., Inklaar, R., & McGuckin, R.** ICT and Productivity in Europe and the United States. Where Do the Differences Come from? *CESifo Economic Studies*, 2003, 49(3), pp. 295–318.
11. **World Bank** 2020. The COVID-19 Pandemic: Shocks to Education and Policy Responses. Washington, DC: World Bank.